

УДК 94(476)+94(438)

А. М. ВАБІШЧЭВІЧ

**ПОЛЬСКІЯ ГРАМАДСКІЯ АРГАНІЗАЦЫІ
НА ТЭРЫТОРЫІ ЗАХОДНЯЙ БЕЛАРУСІ ў 1920–1930-я гг.**

Брэсцкі дзяржаўны ўніверсітэт імя А. С. Пушкіна

(Паступіў у рэдакцыю 18.09.2007)

На працягу многіх дзесяцігоддзяў у айчынай гістарыяграфіі даследаванні, якія асвятлялі перыяд уваходжання Заходняй Беларусі ў склад Польскай дзяржавы ў 1921–1939 гг., мелі беларусацэнтрычную накіраванасць. Аб'ектам вывучэння з'яўляліся пераважна розныя бакі грамадска-палітычнага, сацыяльна-эканамічнага і культурнага жыцця беларусаў як большасці карэннага насельніцтва рэгіёна. Навуковыя працы прысвячаліся ў асноўным рэвалюцыйна-дэмакратычным (левым) партыям і грамадскім арганізацыям. Дзейнасць польскіх аб'яднанняў асобна не асвятлялася ці паказвалася ў агульным кантэксце заходнебеларускай праблематыкі. Большая ўвага надавалася гэтай праблематыцы ў працах польскіх гісторыкаў, аднак толькі ў некаторых з іх разглядалася дзейнасць грамадскіх арганізацый у заходнебеларускіх землях [1–3]. З-за недаступнасці беларускіх архіваў іх крыніцазнаўчая база была абмежаванай. Новыя навуковыя метадалагічныя падыходы, большая даступнасць крыніцазнаўчай базы на сучасным этапе адкрылі магчымасці для распрацоўкі гісторыі польскіх грамадскіх аб'яднанняў. Аднак пакуль толькі ў адзінкавых публікацыях закранута акрэсленая тэматыка [4–5]. Менавіта таму галоўнай мэтай дадзенага артыкула з'яўляецца адлюстраванне дзейнасці асноўных польскіх грамадскіх аб'яднанняў і таварыстваў у заходнебеларускіх землях у адзначаны перыяд. Для дасягнення гэтага былі пастаўлены наступныя задачы: паказаць станаўленне і развіццё структуры польскіх арганізацый; прааналізаваць іх асноўныя напрамкі дзейнасці і спецыфічныя функцыі; прасачыць узаемаадносіны паміж грамадскімі аб'яднаннямі, іх адносіны з іншымі сацыяльнымі інстытутамі (дзяржаўнымі органамі, партыямі, царквой і г. д.), этнасамі (найперш беларусамі); вызначыць выніковасць працы польскіх арганізацый. Для гэтага выкарыстаны разнастайныя гістарычныя крыніцы, частка з якіх упершыню ўведзена ў навуковы ўжытак.

Працэс утварэння грамадскіх арганізацый пачаўся ў Польскай дзяржаве яшчэ ў 1918 – пачатку 1920-х гг. Розныя палітычныя лагеры меркавалі ўмацаваць свае пазіцыі не толькі праз партыйныя структуры, але і пры дапамозе падкантрольных ці ідэалагічна блізкіх грамадскіх аб'яднанняў. Канстытуцыя 1921 г. давала магчымасць для заснавання шырокага спектра грамадскіх таварыстваў. Новыя перспектывы для разгортвання польскага грамадска-палітычнага і культурна-асветніцкага руху адкрываліся ў сувязі з праблемай «ўсходніх крэсаў» (заходнеўкраінскіх, заходнебеларускіх і часткі ўсходнелітоўскіх зямель), якія прызнаваліся сферай культурнай экспансіі Польшчы і былі ўключаны ў яе склад паводле Рыжскага мірнага дагавора 18 сакавіка 1921 г. Яшчэ ў час савецка-польскай вайны праявіла сваю актыўнасць Таварыства стражы крэсовай (Towarzystwo straży kresowej), якое імкнулася да замацавання польскага ўплыву на ўсходзе. Падобныя мэты мелі Саюз палякаў «ўсходніх крэсаў», Касцёр крэсовы і іншыя аналагічныя арганізацыі. Пры дапамозе Таварыства стражы крэсовай на тэрыторыі Сярэдняй Літвы (склала аснову створанага ў 1923 г. Віленскага ваяводства) і часткі Навагрудскага ваяводства ствараліся гурткі адной з арганізацый праўрадавай арыентацыі – Саюза вясковай моладзі (СВМ) (Związek młodzieży wiejskiej), якая выступала за «пашырэнне асветы і грамадзянскага ўсведамлення ў вёсцы». Восенню 1921 г. налічвалася 118 гурткоў СВМ (4 тыс. чалавек) [6, з. 55, сугн. 42, с. 173].

Аднак працэс станаўлення і развіцця польскіх арганізацый у Заходняй Беларусі ў першай палове 1920-х гг. ішоў марудна. Па-першае, гэта было выклікана напружанай грамадска-палітычнай сітуацыяй у рэгіёне, а таксама разбуральнымі вынікамі Першай сусветнай і грамадзянскай войнаў. Па-другое, саперніцтва і ўзаемная барацьба польскіх партый у краіне перашкаджалі стварэнню масавых арганізацый. Па-трэцяе, у структуры насельніцтва Заходняй Беларусі слабай была польская прысутнасць. Паводле звестак перапісу насельніцтва 1921 г., сфальсіфікаваны характар якога прызнаюць і польскія даследчыкі, колькасць мясцовых («крэсовых») палякаў на тэрыторыі 24 заходнебеларускіх паветаў (акрамя Сярэдняй Літвы) была завышана да 49,1% усяго насельніцтва. У Палескім ваяводстве было зафіксавана толькі 27,1% палякаў [7, с. 33–34]. Нешматлікая польская інтэлігенцыя не змагла ўключыцца ў актыўную грамадскую працу. Як адзначала кіраўніцтва IX Корпуса аховы памежжжа (Брэст), у пачатку 1920-х гг. на Палессі «польскі рух вельмі слабы, адчуваецца адсутнасць якога-небудзь патрыятызму ... захоўваецца апатычнасць, адсутнасць польскіх школ і якіх небудзь таварыстваў» [8, ф. 67, воп. 1, спр. 11, л. 22].

Нягледзячы на неспрыяльныя ўмовы працы, настойліва прапагандавала польскую культуру, мову Польшка мацеж школьна (ПМШ) (*Polska macierz szkolna*). Гэтая культурна-асветніцкая арганізацыя знаходзілася пад уплывам польскіх правых сіл (эндэкаў), рымска-каталіцкага касцёла. Адна з самастойных рэгіянальных арганізацый ПМШ – Польшка мацеж школьна ўсходніх зямель (*Polska macierz szkolna ziem wschodnich*) – дзейнічала на тэрыторыі Віленскага і часткі Навагрудскага ваяводстваў (Лідскі і Валожынскі паветы). Да 1925 г. колькасць яе гурткоў павялічылася да 56. Пры падтрымцы дзяржаўных школьных улад у 1926 г. таварыства ўтрымлівала 118 польскіх пачатковых школ (4850 дзяцей) [3, с. 90–91, 87]. У створаных народных універсітэтах праводзіліся курсы для непісьменных ці малапісьменных дарослых. Гурткі і ўправы ПМШ Палескага і большасці Навагрудскага ваяводства падпарадкоўваліся непасрэдна, цэнтральнаму кіраўніцтву арганізацыі ў Варшаве. З-за нешматлікасці ПМШ яе ўздзеянне на заходнебеларускае насельніцтва было абмежаваным.

Адной з галоўных задач створанага ў 1919 г. Стралецкага саюза (*Związek strzelecki*) з'яўлялася ваенная падрыхтоўка дапрызыўной моладзі. Хоць Стралецкі саюз лічыўся грамадска-палітычнай арганізацыяй, аднак актыўна праводзіў культурна-асветніцкую работу па «выхаванню на крэсах усведамлення еднасці з усёй дзяржавай». Арганізацыя мела права праводзіць канферэнцыі, лекцыі, тэатральныя прадстаўленні, экскурсіі, канцэрты, утрымліваць народныя дамы, клубы (свяціцы), бібліятэкі, займацца друкаваннем кніг, разавых і перыядычных выданняў [9, ф. 3, воп. 1, спр. 339, л. 5]. Адным са сродкаў выхавання моладзі было наведванне памятных гістарычных мясцін. Конныя атрады стральцоў (крокусы) наладжвалі паходы, вечары, урачыстыя мерапрыемствы, прымеркаваныя да польскіх народных і дзяржаўных святаў. Прысутнасць прадстаўнікоў няпольскага насельніцтва ў Стралецкім саюзе была нязначнай. Праводзіўся адбор няпольскай моладзі, большасць якой складалі беларусы-католікі, часткова праваслаўныя [10, ф. 242п, воп. 1, спр. 455, л. 83; спр. 465, л. 71].

З усталяваннем у Польшчы ў 1926 г. рэжыму «санацыі» пачалі складвацца новыя тэндэнцыі ў развіцці грамадскіх аб'яднанняў. Ідэолагі лагера пілсудчыкаў планавалі больш актыўна ўключыць іх у ажыццяўленне ўрадавай палітыкі дзяржаўнай асіміляцыі заходнебеларускага насельніцтва [11, с. 84]. У першую чаргу польскія ўлады аказвалі ідэалагічную і фінансавую падтрымку арганізацыям праўрадавай арыентацыі. Хоць і непаслядоўна, аднак адбывалася кансалідацыя таварыстваў асобных палітычных лагераў, аб'яднанне рэгіянальных структур арганізацый. Гэтаму садзейнічала таксама адпаведная заканадаўчая база [12]. Аднак негатыўны ўплыў сусветнага эканамічнага крызісу сур'ёзна ўскладніў у канцы 1920 – пачатку 1930-х гг. дзейнасць большасці (пераважна нешматлікіх) польскіх арганізацый.

Існуючая этнаканфесійная сітуацыя ў заходнебеларускіх землях, дзе палякі фактычна з'яўляліся нацыянальнай меншасцю (паводле перапісу насельніцтва 1931 г. на Палессі яны складалі 14,5%, у іншых рэгіёнах колькасць польскамоўных была значна завышана), выклікала занепакоенасць у часткі адміністрацыйнага апарату. У жніўні 1932 г. палескі ваявода Я. Крагельскі ў асобным лісце ў МУС Польшчы сярод шэрагу праблем Палесся уздымаў і пытанне аб актывізацыі культурна-асветніцкай працы, асабліва з боку грамадскіх аб'яднанняў. Паводле ацэнак ваяводы,

з наяўнай польскай супольнасці яе актыў складаў толькі 4–5%. Прапаноўвалася павялічыць польскую прысутнасць за кошт «вельмі пасіўнага элементу» (няпольскага насельніцтва), які павінен істотна паланізавацца [8, ф. 1, воп. 9, спр. 2253, л. 1–39, 8]. У цэлым, дзяржаўная адміністрацыя ўзмацняла кантроль за дзейнасцю ўсіх грамадскіх арганізацый. Паводле выданага ў ліпені 1933 г. распараджэння МУС Польшчы, акрамя штомесячных справаздач аб грамадска-палітычнай сітуацыі павятовыя старасты абавязваліся рыхтаваць асобныя штоквартальныя справаздачы аб грамадскіх арганізацыях [8, ф. 1, воп. 8, спр. 1656, л. 1].

Адной з вострых нявырашаных сацыяльных праблем заходнебеларускіх зямель была непісьменнасць. Тэмпы яе ліквідацыі ў Польшчы ў 1920-я гг. складалі 10%. У 1931 г. непісьменныя на Палессі складалі каля 35% (у вёсках гэты паказчык вагаўся ад 40 да 68%) [13, с. 32]. Пры непарушнасці геапалітычнай сітуацыі канчатковая ліквідацыя непісьменнасці магла расцягнуцца на некалькі дзесяцігоддзяў. Менавіта таму рэжыму «санацыі» была выгаднай дзейнасць не толькі грамадска-палітычных, але і гаспадарчых, культурна-асветніцкіх, дабрачынных і іншых арганізацый. Пры непасрэдным удзеле ўрадавых ведамстваў было створана некалькі новых грамадскіх арганізацый – Таварыства падтрымкі будаўніцтва грамадскіх пачатковых школ (Towarzystwo popierania budowy publicznych szkół powszechnych), якое ў пачатку 1934 г. аб'яднала больш 22 тыс. чалавек (каля 1 тыс. гурткоў) [8, ф. 1, воп. 10, спр. 62, л. 4адв.], Таварыства развіцця ўсходніх зямель (Towarzystwo rozwoju ziem wschodnich) і іншыя.

У новых абставінах Стралецкі саюз здолеў пераўтварыцца ў масавую маладзёжную арганізацыю. Аднак пры яе колькасным росце ў Польшчы (з больш 100 тыс. членаў (1932 г.) да 485 тыс. (1937 г.)), матэрыяльная база аддзелаў на тэрыторыі Заходняй Беларусі заставалася слабай, фінансавае становішча ў значнай ступені залежала ад датацый Польскай дзяржавы і органаў мясцовага кіравання [9, ф. 3, воп. 1, спр. 56, л. 34]. У Брэсцкай школьнай акрузе (Палескае, частка Беластоцкага ваяводства) прыкладна 20% клубаў (святліц) Стралецкага саюза не мелі ўласных памяшканняў, асобныя былі вымушаны размяшчацца ў будынках школ, якіх таксама не хапала. У Віленскім ваяводстве ў 1935 г. толькі 60% аддзелаў Стралецкага саюза мелі ўласныя клубы (святліцы), 30% выкарыстоўвалі для гэтых мэт школьныя будынкі [6, з. 14, sygn. 189, s. 36–38; 8, ф. 1, воп. 10, спр. 621, л. 127 адв.]. Паводле справаздачы кіраўніцтва Стралецкага саюза ад 8 кастрычніка 1938 г. на тэрыторыі IX акругі (Брэст) цяжкае эканамічнае становішча і моцная камуністычная агітацыя перашкаджалі дзейнасці арганізацыі, даводзілася абавірацца ў сваёй працы толькі на польскае сялянства і вайсковых каланістаў (асаднікаў). 3-я матэрыяльная немажнасці вёскі крытычным прызнавалася становішча Стралецкага саюза на тэрыторыі III акругі (Гродна) [14, с. 67].

Разам са Стралецкім саюзам масавай грамадска-палітычнай арганізацыяй станавіўся СВМ. Пасля правядзення рэарганізацыі СВМ у Палескім ваяводстве ў сярэдзіне 1930 г. колькасць яго гурткоў дасягнула 214. У 1932 г. у Віленскім ваяводстве дзейнічаў 181 гурток СВМ (2100 чалавек), Навагрудскім ваяводстве – 338 гурткоў (10200 чалавек) [8, ф. 1, воп. 9, спр. 336, л. 192 адв. – 193 адв.; 6, з. 14, sygn. 189, s. 19–21]. У клубах (святліцах), бібліятэках праводзілася сельскагаспадарчая асветніцкая работа (курсы, лекцыі), функцыянавалі самадзейныя тэатральныя, харавыя калектывы. У адрозненне ад Стралецкага саюза, у СВМ прымалі і няпольскую моладзь. Напрыклад, у пачатку 1935 г. у гуртках СВМ у Дзісенскім павеце беларусаў і палякаў было амаль пароўну – адпаведна 49 і 51%, а ў Пастаўскім – 53 і 47% [8, ф. 1, воп. 10, спр. 621, л. 76]. Кантроль за дзейнасцю Стралецкага саюза, СВМ ажыццяўляўся праз членства прадстаўнікоў адміністрацыі ў іх кіруючых органах. У пачатку 1933 г. на тэрыторыі IX Корпуса аховы памежжа ў склад акруговай і павятовых упраў Стралецкага саюза ўваходзілі чыноўнікі (68,5%), настаўнікі (19%), прадстаўнікі вольных прафесій (12,5%) [8, ф. 1, воп. 8, спр. 1654, л. 7].

Сярод праўрадавых арганізацый быў і створаны ў 1928 г. Саюз грамадзянскай працы жанчын (Związek pracy obywatelskiej kobiet), асноўным партнёрам якога выступаў Стралецкі саюз. Гурткі гэтай арганізацыі наладжвалі лекцыі грамадска-палітычнай і культурна-асветніцкай тэматыкі, займаліся дабрачыннай дзейнасцю. Аднак вялікага ўплыву на заходнебеларускае грамадства гэтая жаночая арганізацыя не мела. Большую вядомасць набыў Саюз асаднікаў (Związek osadników), які прадстаўляў інтарэсы спецыфічнай групы польскага насельніцтва – вайсковых і цывільных асаднікаў (з 16,6 тыс. чалавек у 1937 г. на Навагрудскае ваяводства прыходзілася 21,7%, Віленскае –

13,3, Палескае – 12,6, Беластоцкае – 10,9% [15, с. 102–103, 243]). У складзе Саюза асаднікаў у лістападзе 1933 г. налічвалася 8988 чалавек. Для ажыццяўлення статутных задач у многіх гурткоў арганізацыі не было адпаведных сродкаў, што адбівалася на выніковасці іх працы. Пры гэтым нельга пагадзіцца з пазіцыяй польскіх аўтараў аб тым, што асаднікі праяўлялі апалітычнасць [15, с. 221, 223]. Архіўныя дакументы пацвярджаюць, што гурткі Саюза асаднікаў падтрымлівалі палітыку дзяржаўнай асіміляцыі нацыянальных меншасцей, спрыялі ўзмацненню польскага ўплыву ў Заходняй Беларусі. У планах выхаваўчай работы гурткоў (ачагоў) Саюза асаднікаў асобна вылучаліся мерапрыемствы па ўмацаванню культуры Ю. Пілсудскага [8, ф. 1, воп. 10, спр. 712, л. 5, 57].

У адрозненне ад Стралецкага саюза, СВМ, створанае ў межах Каталіцкай акцыі Таварыства польскай моладзі (ТПМ) (*Stowarzyszenie młodzieży polskiej*) рабіла акцэнт на рэлігійным выхаванні моладога пакалення рымска-каталіцкага веравызнання. У пачатку 1930-х гг. у 587 гуртках Віленскай, Беластоцкай і Лідскай акруг ТПМ было аб'яднана 11500 чалавек, значную частку якіх складалі вясковыя католікі-беларусы [10, ф. 242п, воп. 1, спр. 305, л. 477]. ТПМ знаходзілася пад моцным уплывам правай польскай апазіцыі, атрымлівала маральную і матэрыяльную падтрымку з боку ксяндзоў і непасрэдна самога віленскага арцыбіскупа Р. Ялбжыкоўскага. Паразумення паміж ТПМ і маладзёжнымі праўрадавымі арганізацыямі не было. Напрыклад, на тэрыторыі Беластоцкага ваяводства паміж імі назіраліся канфліктныя адносіны, саперніцтва. Паліцэйскія ўлады фіксавалі негатыўную і нават варожую рэакцыю часткі рымска-каталіцкага кліру да Стралецкага саюза, які абвінавачваўся ў ігнараванні хрысціянскіх каштоўнасцей. У асобных паведах ксяндзы заклікалі выходзіць са складу Стралецкага саюза, супрацьдзейнічалі яму [8, ф. 1, воп. 10, спр. 1574, л. 252; воп. 9, спр. 1590, л. 29; спр. 616, л. 46]. Толькі ў асобных мясцовасцях назіраліся выпадкі супрацоўніцтва пры правядзенні культурна-асветніцкай работы. Кваліфікаваныя штатныя інструктары ТПМ актыўна праводзілі рэлігійную і культурна-асветніцкую работу, накіраваную на паланізацыю і акаталічванне заходнебеларускай моладзі. Для гэтага выкарыстоўваліся прывабныя формы народнай самадзейнасці. У 1930 г. пры 270 клубах (святліцах) на тэрыторыі Віленскай рымска-каталіцкай архідыяцэзіі было 129 хораў, 32 музычна-драматычныя калектывы, 53 рэлігійна-асветніцкія гурткі ТПМ [10, ф. 242п, воп. 1, спр. 305, л. 477–478].

Умацаванне пазіцыі ваенных колаў ва ўрадавай палітыцы Польшчы з сярэдзіны 1930-х гг. паўплывала на агульныя тэндэнцыі грамадска-палітычнага і культурна-асветніцкага жыцця ў краіне. У рамках агульнадзяржаўных кампаній па ўмацаванню абароназдольнасці Польшчы адбывалася ўзмацненне мілітарызацыі выхаваўчага працэсу навучэнцкай моладзі [16, с. 159]. Стралецкі саюз, СВМ усё больш уцягваліся ў правядзенне ваенна-прапагандысцкіх акцый. Адначасова разгарнулася работа па стварэнню новай ваенізаванай арганізацыі – Саюза маладой вёскі (*Związek młodej wsi*). Яе з'езд у чэрвені 1937 г. засведчыў поўную адданасць пілсудчыкам, польскай арміі і асабіста маршалу Э. Рыдз-Сміглы [8, ф. 1, воп. 10, спр. 1160, л. 36].

У масавыя ваенізаваныя арганізацыі пераўтвараліся Ліга супрацьпаветранай і хімічнай абароны (*Liga obrony powietrznej i przeciwgazowej*), Марская і каланіяльная ліга (*Liga morska i kolonialna*). Ліга супрацьпаветранай і хімічнай абароны, якая дэкларавала сваю апалітычнасць, у 1932 г. мела ў Польшчы каля 7 тыс. гурткоў (больш 600 тыс. чалавек). Марская і каланіяльная ліга прапагандавала ідэю набыцця Польшчай заморскіх калоній. Актыўная прапаганда каланіяльнай ідэалогіі ў 1930-я гг. лагічна ўкладвалася ў кампанію дзяржаўных органаў Польшчы па мабілізацыі вялікадзяржаўных лозунгаў для інтарэсаў рэальнай палітыкі [17, с. 160]. Арганізацыя пашырала свой уплыў сярод навучэнцаў і вучнёўскай моладзі. Калі ў пачатку 1930-х гг. у складзе гэтай арганізацыі было каля 35 тыс. чалавек, то да 1934 г. яе рады дасягнулі 100 тыс. чалавек. Хуткі рост аддзелаў Марскай і каланіяльнай лігі назіраўся ў яго Палескай акрузе – з 18 (1934 г.) да 30 (больш 6 тыс. чалавек) (1936 г.) [8, ф. 1, воп. 9, спр. 2176, л. 31, 32адв.; воп. 10, спр. 606, л. 103; 18, с. 89].

Ва ўсіх заходнебеларускіх паведах актыўна ствараліся аддзелы Саюза пажарнай аховы (*Związek straży pożarnych*). У параўнанні з іншымі рэгіёнамі Польскай дзяржавы іх стварэнне на тэрыторыі Заходняй Беларусі ў першай палове 1920-х гг. не выклікала зацікаўленасці з боку мясцовага насельніцтва. У 1925 г. у Віленскім ваяводстве было 50, Навагрудскім – 82, Палескім –

45 аддзелаў. Толькі з другой паловы 1920-х гг. пад націскам дзяржаўнай адміністрацыі пачалося стварэнне разгалінаванай ваяводскай і павятовай структуры пажарнай аховы: у 1930 г. у Палескім ваяводстве налічвалася ўжо 310 аддзелаў, Віленскім ваяводстве – 158 (1932 г.). Да 1934 г. ва ўсёй Польшчы больш 11 тыс. аддзелаў аб'ядноўвалі каля 500 тыс. чалавек [19, ф. 51, воп. 17, спр. 221, л. 291; 18, с. 90]. Праца апалітычных аддзелаў пажарнай аховы, якія праводзілі разнастайныя культурна-асветніцкія акцыі, прадстаўленні, забавы, разглядалася польскімі ўладамі як сродак адцягнення мясцовага насельніцтва ад уплыву «антыдзяржаўных арганізацый».

У адрозненне ад грамадска-палітычных, ваенізаваных арганізацый, польскія культурна-асветніцкія аб'яднанні заставаліся нешматлікімі. Асноўная праца адбывалася ў клубах (святліцах). Адною з новых форм работы сталі нядзельныя і грамадскія універсітэты, курсы. Пытанні мастацкай самадзейнасці займаўся Саюз народных тэатраў і хораў (Związek Teatrów i Chórów Ludowych). У першай палове 1930-х гг. 4 аддзелы гэтага таварыства былі ўтвораны ў Палескім ваяводстве. Амаль палову яго ўдзельнікаў складалі настаўнікі польскіх школ. Становішча ПМШ у 1930-я гг. стабілізавалася, хоць і не вызначалася тэндэнцыяй пераўтварэння яе ў масавую арганізацыю. Польскія ўлады аказалі пэўную дапамогу па кадраваму і ідэалагічнаму ўмацаванню структурных падраздзяленняў ПМШ. Сістэматычны характар набыло супрацоўніцтва кіраўніцтва ПМШ з польскай адміністрацыяй, органамі мясцовага кіравання [5, с. 31]. У сярэдзіне 1930-х гг. назіраліся змены ў формах і метадах працы арганізацыі. Асноўнымі напрамкамі яе дзейнасці былі прызнаны стварэнне школ у «бясшкольных акругах», падтрымка бібліятэк-чытальняў, школ, ліквідацыі непісьменнасці сярод дарослых. Актывізацыя адукацыйнай дзейнасці ПМШ назіралася ў Палескім ваяводстве.

Нягледзячы на адсутнасць дакладных статыстычных звестак, наяўныя матэрыялы даюць агульнае ўяўленне аб стане польскіх грамадскіх арганізацый у канцы 1930-х гг. У 1937/38 навучальным годзе ў Беластоцкім ваяводстве было 942 грамадскія арганізацыі, якія налічвалі 2940 аддзелаў (гурткоў). З іх каталіцкія таварыствы моладзі мелі каля 18 тыс. чалавек. Стралецкі саюз у Беластоцкім ваяводстве меў 395 аддзелаў (9575 чалавек), Саюз маладой вёскі – 285 (5819 чалавек), Ліга супрацьпаветранай і хімічнай абароны – 537 (30560 чалавек), Марская і каланіяльная ліга – 98 (21000 чалавек), ПМШ – 15 (1387 чалавек), Таварыства падтрымкі будаўніцтва грамадскіх пачатковых школ – 927 гурткоў (14723 чалавек) [8, ф. 1, воп. 10, спр. 1574, л. 46–49; 19, з. 47, сугн. 1537, с. 46]. У пачатку 1938 г. у Навагрудскім ваяводстве шматлікасцю вылучаліся аддзелы пажарнай аховы – 8 павятовых аддзелаў (427 гурткоў, якія аб'ядноўвалі больш 12 тыс. чалавек). На другім месцы па колькасці гурткоў была адна з прафесійных арганізацый работнікаў адукацыі – Саюз польскіх настаўнікаў (Związek nauczycielstwa polskiego) – 90 (1754 чалавекі). Таварыства падтрымкі будаўніцтва грамадскіх школ налічвала ў тым жа Навагрудскім ваяводстве 393 адзінкі (7422 чалавекі), Ліга супрацьпаветранай і хімічнай абароны – 129 (14843), Марская і каланіяльная ліга – 64 (7799), каталіцкая арганізацыя «Caritas» – 33 (4890), ПМШ – 7 (894) [8, ф. 1, воп. 10, спр. 1180, л. 7–8]. У Палескім ваяводстве лідэрства сярод грамадскіх арганізацый трымалі Стралецкі саюз, Саюз маладой вёскі, Ліга супрацьпаветранай і хімічнай абароны, Таварыства падтрымкі будаўніцтва грамадскіх пачатковых школ, аддзелы пажарнай аховы [13, с. 45–48].

Аднак колькасныя паказчыкі не адлюстроўвалі рэальнага ўплыву польскіх арганізацый, якія нярэдка перабольшваюцца. На наш погляд, цэлы шэраг структурных адзінак існаваў толькі на паперы. Асобныя мясцовасці (асабліва ў вёсках) былі слаба ахоплены дзейнасцю польскіх грамадскіх арганізацый. У ходзе даследавання ў 1937 г. высветлілася, што на тэрыторыі Віленска-Трокскага і Ашмянскага павеятаў толькі ў 5 з 53 вёсак былі гурткі ці аддзелы польскіх арганізацый. Актыўнасць там засведчылі толькі гурткі каталіцкай моладзі, якія мелі святліцы, бібліятэкі, радыёпрыёмнікі, бясплатна распаўсюджвалі каталіцкую прэсу («Mały dziennik», «Przewodnik katolicki», «Rycerz Nipokalaniej» і інш.). Дзейнасці масавых арганізацый (Стралецкага саюза і СВМ) там фактычна не адчувалася [20, с. 49, 59].

Пытанне аб выніках дзейнасці польскіх грамадскіх арганізацый неаднаразова ўздымалася ў кантэксце выпрацоўкі ўрадавых планаў другой паловы 1930-х гг. па далейшай каланізацыі Заходняй Беларусі і паланізацыі яе насельніцтва. Ва ўмовах ліквідацыі большасці грамадскіх арганізацый няпольскага насельніцтва меркавалася фарсіраваць дзейнасць польскіх аб'яднанняў.

У асобным дакладзе, падрыхтаваным у сярэдзіне 1935 г. супрацоўнікамі палітычнага дэпарта-мента МУС Польшчы, былі падвергнуты крытыцы Стралецкі саюз, Саюз рэзервістаў і іншыя грамадскія арганізацыі, якія не дапускалі ў свае рады няпольскае насельніцтва, што спрыяла адтоку яго актыўных дзеячаў у беларускі і ўкраінскі рух [6, з. 9/1, sygn. 946, s. 36, 30]. Крытычныя заўвагі да грамадскіх арганізацый выказваліся і з боку вайсковых улад, ваяводскай адміністрацыі. У канцы 1936 г. кіраўніцтва IX Корпуса аховы памежжа хадайнічала аб прыцягненні грамадскіх і асветніцкіх арганізацый да працэсу паланізацыі. Акцэнт у гэтай справе рабіўся на тых аб'яднанні, якія не вылучалі яскравых палітычных задач, імкнуліся да вырашэння актуальных для сялян праблем гаспадарчага, сацыяльна-культурнага жыцця – пажарную ахову, сельскага-спадарчыя гурткі, СВМ і інш. На з'ездзе служачых сельскагаспадарчага апарату Палескага ваяводства 16 красавіка 1937 г. прадугледжвалася правесці чыстку бібліятэк гурткоў Саюза польскіх настаўнікаў, дзе былі выданні В. Васілеўскай і іншая «шкодная» літаратура, у якой уздымаліся актуальныя сацыяльна-эканамічныя, палітычныя праблемы, становішча ўкраінцаў, беларусаў і яўрэяў у «духу ўльтралібералізму». «Такая літаратура прызначана для інтэлігента, але не для селяніна, які знойдзе ў ёй толькі камуністычныя тэндэнцыі» [8, ф. 1, воп. 10, спр. 1436, л. 321].

Асаблівую заклапочанасць як у польскіх чыноўнікаў, так і кіраўнікоў асобных грамадскіх арганізацый выклікала праца з маладым пакаленнем. Як адзначаў у сакрэтным лісце 15 мая 1936 г. старшыня Галоўнай управы ПМШ У. Солтан, назіраліся працэсы хуткага развіцця нацыянальнай свядомасці славянскіх меншасцей, змяншэнне долі польскага насельніцтва з-за падзення яго натуральнага прыросту. На падставе дэмаграфічных даследаванняў, статыстычных звестак рабіліся прагнозы аб павелічэнні ва ўсходніх ваяводствах моладзі, найперш няпольскай. Паводле У. Солтана, менавіта гэты «малады і энергічны элемент» павінен там у бліжэйшай перспектыве прадвызначаць напрамку грамадскага жыцця» [8, ф. 1, воп. 10, спр. 1007, л. 15–16адв.]

У шэрагу дакладных запісак беластоцкага ваяводы Г. Асташэўскага аб узмацненні польскай экспансіі, накіраваных ім у МУС у 1939 г., асаблівая ўвага надавалася грамадскім арганізацыям. Адзначалася, што яны слаба ўцягваюць у польскую культуру (г. зн. падвяргаюць паланізацыі) нацыянальныя меншасці. Прапаноўвалася мэтанакіравана і пад кантролем улад ствараць густую сетку польскіх культурна-асветніцкіх цэнтраў у населеных цэнтрах, якія мелі добрую камунікацыю з навакольнымі вёскамі, дзе размясціць пачатковую школу вышэйшага тыпу, народны дом, тэатр, бібліятэку і інш. Улады абавязваліся пільна каардынаваць дзейнасць усіх грамадскіх арганізацый [8, ф. 1, воп. 10, спр. 1574, л. 51, 153]. На думку ваяводы, тагачаснае польскае грамадскае жыццё характарызувалася празмернай дыферэнцыяцыяй лозунгаў, лішкам розных арганізацый, дэвальвацыяй мэт і задач арганізацый. Уплыў польскіх грамадскіх арганізацый на няпольскае насельніцтва быў прызнаны слабым [19, з. 47, sygn. 121, s. 106–107; 8, ф. 1, воп. 10, спр. 1574, л. 44, 51, 152–153]. Намеснік палескага ваяводы С. Бенеўскі ў маі 1939 г. таксама адмоўна ацэньваў «непамерны рост арганізацый з роднаснымі задачамі, які вядзе да распылення грамадскай энергіі», а таксама нездаровае саперніцтва паміж імі [13, с. 47]. Палескае ваяводскае ўпраўленне ініцыявала працэс інтэграцыі шэрагу грамадскіх арганізацый. У 1939 г. адпаведныя структуры ўзніклі амаль ва ўсіх паветах Палескага ваяводства. Аднак па суб'ектыўных прычынах значных поспехаў дабіцца не ўдалося. Адчувалася і адсутнасць энергічных, зацікаўленых асоб.

Наогул, польскія грамадскія арганізацыі, якія дзейнічалі ў 1920–1930-я гг. на тэрыторыі Заходняй Беларусі, адрозніваліся паміж сабой разнастайнымі мэтамі і задачамі, ідэалагічнай арыентацыяй, структурай, масавасцю, сацыяльнай базай. У большасці сваёй гэта былі агульнадзяржаўныя арганізацыі, якія выступалі за тых ці іншыя бакі цывілізацыйнага развіцця. Нягледзячы на гэта, у тэрытарыяльных межах заходнебеларускіх зямель іх аб'ядноўвала накіраванасць на ўключэнне ў рэалізацыю палітыкі нацыянальнай ці дзяржаўнай асіміляцыі мясцовага насельніцтва. Паланізацыі спрыялі не толькі грамадска-палітычныя, культурна-асветніцкія арганізацыі, але і фармальна апалітычныя (рэлігійныя, жаночыя, пажарныя і інш.) аб'яднанні. Польскія ўлады ажыццяўлялі поўны ці частковы кантроль над грамадскімі аб'яднаннямі, імкнуліся павысіць эфектыўнасць іх культурна-асве гніцкай і выхаваўчай работы.

Мяркуем, што можна вылучыць 3 асноўныя перыяды ў станаўленні і дзейнасці польскіх грамадскіх арганізацый на тэрыторыі Заходняй Беларусі. Першы перыяд (першая палова 1920-х гг.)

характарызаваўся ўзнікненнем нешматлікіх структурных адзінак арганізацый, накіраваных на польскую экспансію на ўсход. Другі перыяд (другая палова 1920–першая палова 1930-х гг.) вызначаўся структурнымі пераўтварэннямі вядучых грамадскіх арганізацый, набыццём некаторых з іх масавага характару, узмацненнем дзяржаўнага ўплыву ў праўрадавых арганізацыях і кантролю з боку польскай адміністрацыі над іншымі аб'яднаннямі, больш актыўным удзелам арганізацый у ажыццяўленні палітыкі паланізацыі беларускага насельніцтва. Ідэалагічная барацьба, саперніцтва, разнароднасць напярэмаў абцяжарвалі працу грамадскіх арганізацый. Хоць трэці перыяд (другая палова 1930-х гг.) па свайму зместу з'яўляўся працягам другога, аднак ён адлюстроўваў агульныя тэндэнцыі грамадска-палітычнага і культурнага жыцця Польскай дзяржавы з сярэдзіны 1930-х гг. На фоне закрыцця беларускіх, украінскіх, рускіх, літоўскіх арганізацый рабіліся спробы па актывізацыі дзейнасці польскіх грамадскіх аб'яднанняў у справе паланізацыі мясцовага насельніцтва.

Літаратура

1. Stemler, J. Polska macierz szkolna: Szkic historyczno-sprawozdawczy z 20-lecia działalności, 1905–1925. – Warszawa: Wydawnictwo Polskiej Macierzy Szkolnej, 1926.
2. Iwanicki, M. Społeczna działalność pozaszkolna nauczycieli szkół powszechnych w Polsce w latach 1918–1939. – Olsztyn: Wydawnictwa WSP, 1984.
3. Крўніска, Е. Polska Macierz Szkolna ziem wschodnich w okresie II Rzeczypospolitej // Przegląd Historyczno-Oświatowy. – 2000. – № 1–2 (167–168). – S. 83–100.
4. Кривуть, В. И. Молодежные организации на территории Западной Беларуси (1929–1939 гг.): автореф. дис. ... канд. ист. наук/Бел. гос. пед. ун-т им. М. Танка. – Минск, 2005.
5. Вабішчэвіч, А. М. Дзейнасць арганізацыі «Polska macierz szkolna» у Заходняй Беларусі ў 20–30-я гг. XX ст. // Веснік Брэсцкага ўніверсітэта. Серыя гуманітарных і грамадскіх навук. – 2007. – № 2 (29). – С. 26–32.
6. Архіў новых актаў у Варшаве (Archiwum Akt Nowych w Warszawie).
7. Miropowicz, E., Tokć, S., Radzik, R. Zmiana struktury narodowościowej na pograniczu polsko-białoruskim w XX wieku. – Białystok: Wydawnictwo Uniwersytetu w Białymstoku, 2005.
8. Дзяржаўны архіў Брэсцкай вобласці.
9. Занальны дзяржаўны архіў у г. Маладзечна.
10. Нацыянальны архіў Рэспублікі Беларусь.
11. Gierzych, J. O program polityki kresowej. – Warszawa: Patria, 1932.
12. Pruszkowski, A. Nowe prawo o stowarzyszeniach. – Warszawa: Druk. «Grafia», 1933.
13. Polski stan posiadania na Polesiu. – Brześć nad Bugiem, 1939.
14. Odziemkowski, J. Wsie i armia w II Rzeczypospolitej. – Wrocław-Warszawa-Kraków: Wydawnictwo Zakład Narodowy im. Ossolińskich, 1988.
15. Stobniak – Smogoczewska, J. Kresowe osadnictwo wojskowe 1920–1945. – Warszawa: Instytut studiów politycznych PAN, Oficyna wydawnicza RYTM, 2003.
16. Ideologia i polityka Józefa Piłsudskiego. – Warszawa: Wydawnictwo Spółdzielcze, 1988.
17. Лазько, Р. Перед патапам (Еўрапейская палітыка Польшчы. 1932–1939 гг.). – Мінск: БДУ, 2000.
18. Цэнтральны дзяржаўны архіў Літвы (Lietuvos Centrinis Valstybinis Archyvas).
19. Kalendarz ziem wschodnich na rok 1935. – Warszawa: Wydawnictwo Zarządu Głównego TRZW, 1934.
20. Дзяржаўны архіў у Беластоку (Archiwum Państwowe w Białymstoku).
21. Wysłouch, S. Polacy i białorusini-katolicy na terenie Wileńszczyzny. – Warszawa: Instytut badań spraw narodowościowych, 1938.

A. M. VABISHCHEVICH

POLISH PUBLIC ORGANIZATIONS ON THE TERRITORY OF WESTERN BELARUS IN 1920–1930s

Summary

The author analyzes the state and activity of leading Polish political, religious, cultural and educational youth and other public organizations in western Belarusian lands in times when it was a part of the Polish state. The features of the Polish public organizations development have been emphasized in conditions of the western Belarusian reality. Their participation in the realization of the politic directed to the national assimilation of Belarusian population has been studied with use of archives and other sources.